

AYVALIK EVLERİ'NİN CEPHE KARAKTERİNİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Berrin AKIN*

Özet

Barınmaya yönelik bir inşa biçimi olan “ev” plan, malzeme, teknik, süsleme gibi mimari özellikleri ile yerleşimlerin ekonomik, toplumsal, kültürel ve coğrafi yapısıyla ilgili sonuçlara ulaştırır. Bölgelerin coğrafya, iklim, ekonomik, sosyal yapı anlamındaki farklılığı evlerin tipolojilerine çeşitlilik olarak yansır. Dönemlere ve yerleşimlere ilişkin okumaların kaynağını oluşturabilen evler, 19.yüzyıl Osmanlı Mimarisi’nde de önemli bir yere sahiptirler. Başkent İstanbul olmak üzere, İzmir ve diğer liman yerleşimlerinde yeni bir dönemin simgesi durumundadırlar. Bu dönemde, 19.yüzyıl konut birikimine sahip liman yerleşimlerinden biri de Ayvalık’tır. Ayvalık Evleri, yerleşimin 19.yüzyıl ekonomik, sosyal, kültürel koşullarına göre biçimlenirken bu biçimlendirmeye ilişkin değerlendirmelerin yapılmasına en çok olanak sağlayan alan/saha ise evlerin cephe düzeni, öğeleri ve süsleme programıdır. Bu cepheler, yerleşimin 1850’lerden sonra gelişen ekonomik yapısı ve uluslararası ticaretin ortaya çıkardığı kültürel etkileşimi ayrıca yerleşimin coğrafi yapısına yönelik bilgileri sunabilirler. Bu sebeple çalışma, Ayvalık Evleri’nin cephe düzeni ve içeriğinin oluşumunu etkileyen ekonomik, sosyal ve coğrafi faktörleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Ev, Ayvalık, 19.Yüzyıl, Batılılaşma, Cephe Düzeni, Neo-Klasik.

Abstract

Evaluation of the Factors Affecting the Formation of the Facade Characteristic of Ayvalık’s Houses

For shelter “house” find outs to the results related to economic, social, cultural and the geographical structure of residential with architectural features such as plan, material, technical, and decoration. Differences in terms of geography, climate, economic and social structure of the regions reflect to typology of the houses as a diversity. These structures, giving the first details regarding the period and settlement,

* Dr., Sıdıka Akdemir Bilim ve Sanat Merkezi, Narlıdere/İzmir.berrinakins@gmail.com

also are quite important in the 19th century Ottoman Architecture. Besides, these houses especially in the capital Istanbul, Izmir and other port residential became the symbol of a new era. During this period, the houses of Ayvalık, one of the important port city in the western Anatolian coast, shows economic, social and cultural change / transformation. The area/field providing most facilities to make these assessments is front layout, items and decoration program of houses. The facades can present the cultural interaction of evolving economic structure of residential and uncovering the international trade after 1850's. Also, information related to geographical structure of residential provides. Also, information related to geographical structure of residential provides Therefore, aim of this study has assessed economic, social and geographical factors influencing formation of front layout and content of Ayvalık's house.

Keywords: Ottoman Empire, House, Ayvalık, 19th century, Westernization, Front Layout, Neo-Classic.

Giriş

Batı Anadolu kıyı coğrafyasında konumlanan, 19.yüzyıl konut mimarisi açısından önemli içeriğe sahip yerleşimlerden biri Ayvalık'tır. 1770'lere kadar Osmanlı sınırları içinde küçük bir kıyı yerleşimi olan Ayvalık, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi ortamına bağlı olarak, uluslararası ticaret ve sanayi faaliyetleriyle ön plana çıkan önemli liman yerleşimlerinden biri haline gelmiştir (Res. 1). Etnik yapısının ağırlıklı olarak Rumlardan oluşması, Avrupa ile ticari ve kültürel işbirliği oluşmasına olanak sağlarken, zeytin gibi önemli bir tarım ürününe sahip toprakları, deniz ulaşımını gerçekleştirecek bir kıyıya sahip olması gibi birçok avantajını, İzmir'e yakınlığı ile birleştirerek kısa sürede ekonomik açıdan büyük bir gelişme göstermiştir¹. Sanayi ve deniz ticareti faaliyetlerinin şekillendirdiği ekonomik yapı, üretim ilişkileri, Ayvalık'ın nüfus hareketlerine, kent dokusu ile mekân kurgusunun oluşumuna ve yapı çeşitliliğine etki etmiştir. Sanayi ve ticarete bağlı olarak iş olanaklarının artması ile yerleşimin nüfusu, konut sayısı ve mahalle sayısını da arttırmıştır. 1700'lerin başındaki 600 haneli, 3 mahallesi olan yerleşim, 1832 yılından sonra 11 mahalleli, nüfusu 20.000-ile 30.000 arasında bir kalabalık bir yerleşime dönüşmüştür². 1889 tarihli Karesi Salnamesine verileri 19.yüzyıl sonunda kentte 11 mahallenin, 4607 hanenin olduğunu³; 1894 Servet-i Fünun Dergisi'nin 104. Sayısı ise, 1894 tarihinde yerleşimde 11 mahalle, 4773 ev bulunduğuna yönelik bilgileri ortaya koyar⁴. Sanayi ve ticaret faaliyetlerine bağlı olarak yerleşimdeki nüfus, mahalle ve evlerin sayısının arttığı ayrıca bu döneme ait evlerin

¹ Psarros, 2004,1; Bayraktar, 2002, 23; Terzibaşoğlu, 2009, 289; Arıkan, 2006, 40; Erım, 1948, 36; Aka, 1944, 23; İzmir Ticaret Odası, 1998, 261; Mutaf, 2003, 201.

² Mutaf, 2003, 27,201; Psarros, 2004, 4-5; Sakin, 2008, 261; Yorulmaz, 1988, 48.

³ Mutaf, 2003, 92.

⁴ Akt.Yorulmaz, 1988,54.

Ayvalık Evleri'nin Cephe Karakterinin Oluşumuna Etki Eden....

büyük çoğunluğunun mimari özellikleri ile yerleşimin ekonomik gücü ve zenginliğini sunmaya yönelik bir içerikle biçimlenmiş olduklarını da görülmektedir.

Res.1- 1904 Yılı Ayvalık (Faruk Ergelen & Müjdat Soylu Arşivi)

1. AYVALIK EVLERİ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

19. yüzyıl kent dokusunun taşıyıcıları durumundaki Ayvalık Evleri'nin büyük bir bölümü günümüze ulaşmış ve günümüzde de kullanım potansiyelini sürdüren meskenlerdir. Mübadele sürecinin ardından Rumların yerleşimden ayrılmalarıyla boşalan bu konutlara, Girit ve Midilli Adası'ndan gelen mübadiller yerleştirilmiştir. Bu yüzden evler, hem tarihi kent dokusunun büyük ölçekte taşıyıcıları olmaları hem de tarihsel süreç içerisinde mesken potansiyelini sürdürmelerinden dolayı yerleşim açısından büyük önem taşırlar. Tarihi kent dokusunun ve doğal olarak evlerin de günümüze ulaşmasını sağlayan en önemli etken ise, Ayvalık kent dokusunun korumaya alınmış olmasıdır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 19.06.1976 tarih ve 160 sayılı kararıyla Ayvalık, korunması gerekli doğal ve tarihi alan olarak kabul edilmiştir⁵. Çıkarılan ilk imar planına göre 1700 ev tescillenmiştir⁶. Bu açıdan evlerin büyük bir bölümü kent dokusu içindeki yerlerini korumaktadır (Res. 2).

⁵ Ünverdi,1990,52.

⁶ Kültür ve Turizm, 1984,36.

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyıl ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel zemininde şekillen Ayvalık Evleri, kentin tarihsel kimliğinin oluşumunda önemli bir yer sahiptir. Kentsel planda giriş cepheleri sokağa bakan arka avlulu, genellikle bitişik nizamda zemin kat üstüne bir ya da iki katlı inşa edilmişlerdir. Köşe parselde konumlanmış evlerde en az iki cephe sokağa açılabilir. Giriş cepheleri, simetrik olan ya da olmayan ve çıkmalı ya da çıkmasız çeşitli tipler sunmaktadır. Zemin katlar, mutfak, kiler bazı yapılarda ise dükkân, depo amaçlı kullanım alanlarıdır. Bu alana yönelik ikinci bir kapı kullanımı yaygındır. Zemin üzerindeki kat, sofa ve etrafına dizili odalardan oluşmuş yaşam alanları en üst katlar ise yatak odaları olarak kullanılmaktadır. Odaların içinde, duvara gömülü dolaplar, sergen, ocak, ikona nişi gibi birimler yer alır.

Res. 2- Günümüz Ayvalık Kent Dokusundan Genel Görünüm

Ayvalık, Osmanlı Döneminde ağırlıklı olarak Rum nüfusun yaşadığı bir yerleşim olsa da ne Ayvalık ne de Osmanlı sınırları içinde yer alan başka bir yerleşimde geleneksel tipolojiden tamamen farklı, kendine özgü bir konut mimarisi ortaya koyulmadığı belirtilmektedir⁷. Bu yüzden yerleşmiş bir ifade olan “Rum Evi”, tipolojik bir tanımlama olmaktan çok, bu evlerde barınan toplumla ilişkilendirilerek yapılmış bir tanımlama olarak değerlendirmek gerekir. Fakat dolaylı olarak Ayvalık Evlerin de olduğu gibi 19.yüzyıl konut mimarinin cephe düzeni, tasarımları ve süsleme içeriğine sosyal ve kültürel yapının daha net bir ifadeyle konut kullanıcılarının gayrimüslim veya Levanten olmasının etkisi olduğu da muhakkaktır. Daha genel bir zeminde evlerin

⁷ Arel, 1999,188; Eldem, 1984,29).

cephe tasarımına etki eden asıl faktörlerin, yerleşimin ekonomik ve sosyal yapısı ile iklim, yeryüzü şekilleri gibi fiziksel koşullarının bütünlüğüdür. Bu sebeple bu koşulları sağlayan başlıklar üzerinden evlerin cephe özelliklerinin değerlendirilmesi, yapıların mimari kimliğinin okunmasını daha olanaklı hale getirecektir.

2. EKONOMİK VE SOSYAL YAPININ

AYVALIK EVLERİ'NİN CEPHE DÜZENİNE ETKİSİ

Ayvalık tarihine yönelik araştırmalar, Ayvalık'ın Osmanlı Devleti içinde 17.yüzyıldan önce var olduğunu kanıtlayacak kaynakların olmadığı yönündedir⁸. Osmanlı kaynaklarında Ayvalık'la ilgili en erken tarihli belgenin, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Karesi mufassal tapu tahrir defterinin içindeki bir visale olduğu; diğer bir belgenin ise Topkapı Saray Müzesi arşivinde bulunan ve “*Ayvalık Rumlarının Memnuniyetlerine Dair*” 15 Ramazan 1186 (Kasım 1772) tarihini taşıyan bir ilam olduğu belirtilmektedir⁹. Bu belgeler Ayvalık'ın 18.yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde ekonomik ve sosyal açıdan çok gelişmemiş küçük bir kıyı kasabası olduğuna yöneliktir. Ayvalık ancak 1800'lü yılların başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde uluslararası ticaret faaliyetlerinin ve sanayileşme sürecinin etki alanına giren yerleşimlerinden biri haline gelmiş, 1850 yılından itibaren ise, Batı Anadolu kıyılarının İzmir'den sonraki en önemli sanayi ve ticaret kenti haline getirmiştir. Yerleşimin bu ekonomik ve sosyal anlamdaki gelişiminin başlangıcı birçok kaynakta 1773 yılı olarak kabul edilir. Bu kaynaklarda, yerleşimin gelişimi, Papaz İkonomos'un girişimleriyle Ayvalık'a otonomi fermanının verilmesi bu sebeple siyasi ve ekonomik alanlarda bir takım ayrıcalıklar elde etmesiyle ilişkilendirilir¹⁰.

Fakat son dönemde yapılan çalışmalar, Ayvalık'a özgü böyle bir fermanın olmadığı, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ayvalık'a verildiği ileri sürülen özerklik konusunun bir papazın “kerametine” atfedilen düşüncelerden çok, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sonuçlarından biri olarak değerlendirilmesi gerektiğine yöneliktir¹¹. Daha kapsamlı şekilde Ayvalık'ın gelişim ortamını hazırlayan süreç, Osmanlı Devleti'nin açık pazar ortamında yeniden şekillenen uluslararası ticaret faaliyetleri ve sanayileşme sürecinde sonra artan yabancı sermaye yatırımları, özellikle gelişme olanaklarına sahip deniz taşımacılığına imkân veren liman tesislerinin kurulabileceği kıyı yerleşimlere yönelmesi ve Batı Anadolu'da zeytinciliğin önem kazanması gibi etkenlerle başlamıştır. Ayvalık'ı çevreleyen zeytinlikler sayesinde özellikle Midilli'den gelen Rumların da katkılarıyla zeytinyağı ve sabun üretiminde geniş açılımlar

⁸ Arıkan,1988, 583; Bayraktar, 2002, 12-13.

⁹ Arıkan, 1988, 513.

¹⁰ Erim, 1948:18-22; Toynbee,1970, 122.

¹¹ Arıkan, 1988, 583-585; Bayraktar, 2002,11; Terzibaşoğlu, 2009, 289.

sağlanmıştır. 19.yüzyıldan önce zeytinyağı ve sabun üretimi geleneksel atölye tarzında ve ilkel koşullarda gerçekleştirilirken, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde bu atölye üretimlerinin koşulları geliştirilmiştir. Ayrıca bu sektöre ait çok sayıda zeytinyağı ve sabun fabrikası kurulmuş yerleşim Osmanlı toprakları içinde Ayvalık'ı zeytinyağı ve sabun üretimi konusunda en önemli bir merkezlerden biri durumuna getirmiştir. Sanayi ve deniz ticareti faaliyetlerinin şekillendirdiği ekonomik yapı, üretim ilişkileri, Ayvalık'ın nüfus hareketlerine, kent dokusu ile mekân kurgusunun oluşumuna ve yapı çeşitliliğine etki etmiştir. Yerleşimin faaliyetleri arttıkça ortaya çıkan düzen gelişerek, ekonomik ve toplumsal sistemin değişen koşullarının mimariye etkisi ile inşaat sektöründe önemli bir artış meydana gelmiştir.

Ayvalık'ta kentsel dokunun sanayi ve ticaret faaliyetlerine bağlı olarak planlanmış olduğu konut ve üretim bölgelerinin birbirinden ayrı konumlanmasıyla açıklanabilir. Bu planlama, sanayileşme ve kentleşme hareketlerinin eş zamanlı olarak çıkmış olabileceğine dair ilk fikri de oluşturmaktadır. Ayvalık kent dokusunda endüstri, ticaret, konut, kamu ve dini mimariye ait yapıların tarihlendirme bilgileri 1850'li yıllarının sonrasını göstermesi de bu görüşü desteklemektedir. Çünkü 1821 ayaklanmasının ardından kentin gelişimi kısa bir süre sekteye uğramıştır. İsyanın bastırılmasının ardından Ayvalık'taki Rum nüfus kentten ayrılmış, Ayvalık'ta kalan mallarına el konulmuştur. Üretim ve ticari faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Ancak 1827 yılında çıkan affın ardından giden Rumlar, Ayvalık'a geri dönmüştür. 1832'de yayınlanan bir fermanla Ayvalık halkı yeniden mülkiyet hakkına sahip olmuştur. Fermanın içeriği Ayvalık'taki ekonomiyi tekrar canlandırabilecek maddelerden oluşmuştur. Bu maddeler şu şekilde aktarılmaktadır¹². Ayvalık' tarihi bu olaydan sonra yirmi, yirmi beş sene sessizlik içinde geçmiş, fermanın sağladığı imkânlar değerlendirilip¹³ yerleşim eski gücüne 1880'li yıllara gelindiğinde tekrardan kavuşmuştur¹³.

Kent dokusundaki hareketlenmenin 1850 – 1880 yılların arasında başlamış olması yapı çeşitliliğine ve işlevlerdeki farklılıklara rağmen yapıların büyük çoğunluğunun yapım malzemesi, cephe düzeni, cephe elemanları ve süsleme unsurları açısından ortak özellikler sergilenmesine, böylelikle kent mimarisinde ortak bir üslubun ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.

Sanayi ve kentleşme hareketlerinin eş zamanlı gerçekleştiği Ayvalık kent dokusu içinde sayı ve konum olarak önemli bir yere sahip evler, çoğunlukla salt bir yaşam alanı olarak düşünülmeyip aynı zamanda yerleşimin ticaret ve sanayi kimliği ile örtüşecek şekilde ekonomik faaliyetlerin birer parçası olarak ele alınmışlardır. Yerleşimin 1800 yılların başından itibaren üretim ve ticaret hacminin genişlemesine

¹² Erim, 1948,41-42.

¹³ Erim, 1948, 36; Aka, 1944, 23, Bayraktar, 2002, 23, Psarros, 2004, 4.

Ayvalık Evleri'nin Cephe Karakterinin Oluşumuna Etki Eden....

Res.3- Ayvalık Kent Dokusunda Sanayi ve Konut Bölgesinin Ayrımı

Res.4- Evlerin Kent Dokusundaki Bitişik Nizam Görüntüsü

bağlı olarak artan iş olanakları nüfusun ciddi bir biçimde artmasına da sebep olmuştur. Nüfusun artması hem iş yeri hem de konut sayısının artışını da beraberinde getirmiştir. Fakat dar bir topografyaya sahip yerleşim, alan olarak çok fazla genişleyememiştir. Konut alanları, fabrikalar ve atölyeler gibi üretimin gerçekleştiği ya da depo gibi üretime bağlı mekânların bulunduğu kıyı bölgesinin gerisinde, topografyanın çok fazla yükseltisi bulunmayan tepelik arazisinde bitişik nizamda konumlanmışlardır. (Res.3-4). Fakat artan üretime bağlı olarak fabrikalar ve atölyeler kıyı şeridinde kendilerine yer bulabilseler de depo ve dükkân amaçlı yapılara yerleşimin liman ağı ve çarşı merkezi yeterli gelmemiştir. Bu sorunun çözümü noktasında nüfusun da artmasına paralel olarak, kent dokusu içinde sayıları artan konutlardan yararlanılarak, özellikle kent

Res. 5- Ayvalık Evleri Cephe Düzeninden Örnekler

merkezindeki kimi konutlar ticari faaliyetler ve barınma ihtiyacının birlikte çözümüne yönelik bir işlevsellikle planlanmışlardır. Bu yapılarda zemin kat ya da bodrum katı, dükkân – depo gibi kullanıma hizmet eden ticari mekânlara dönüşmüştür. Zemin katların bu işlevi yapıların cephe düzeninin planlamasına etki etmiştir. Yapıların zemin katları satış amaçlı, içerinin daha rahat görünmesi ve satış koşullarının oluşturulması için dikey dikdörtgen biçimde uzanan çok büyük pencere kapı açıklıklarına sahip olmuşlardır. Bu öğeler genelde güvenlik amacıyla aynı büyüklüklere sahip demir ya da

ahşap kepenekli bir içerik sunarlar. Dükkân veya depo girişlerinin daha rahat ve evin yaşam alanından bağımsız yapılması için, sokağa açılan ayrı kapı ilave edilmiştir. Bu kapı bitişik nizamlı cephelerde ana giriş kapısı ekseninde fakat genelde daha küçük dar ve düz lento ile çevrilmiştir. Kemerli düzeneklerinde görüldüğü örnekler mevcuttur. Köşe parsellerde ikinci kapı yan cepheye kaydırılmış şekilde olabilmektedir. Kapı ve pencere düzeni ya da konumu ne olursa olsun depo dükkân karakteri taşıyan konutların zemin katlarında evin içine geçişi sağlayan bir iç kapı mevcuttur.

Sonuç olarak 19.yüzyılda sanayileşme ve ticaret faaliyetleri ile güçlenen Ayvalık'ın ekonomik yapısı, yerleşiminin kent dokusuna mimari çeşitlilik olarak yansımıştır. Bu çeşitlilikte önemli bir yapı grubunu oluşturan evlerin şehir planındaki konumunu sanayi ve liman kenti kimliği belirlemiştir. Evler, kıyı hattının gerisinde dar bir parselde bitişik nizama yerleştirilmiştir. Bu yüzden evlerin giriş cepheleri daha da ön plana çıkarılmaya ve ekonomik güç, bir gösterge olarak birçok evin cephe karakterinde sunulmaya çalışılmıştır (Res. 5). Ayrıca yine ekonomik yapının bir sonucu olarak bazı evlerin zemin katları dükkân/depo olarak planlanmış, bu anlayış cephe düzeninin oluşumunu etkilemiştir.

3.BATILILAŞMA SÜRECİNİN CEPHE TASARIMINA VE SÜSLEME İÇERİĞİNE ETKİSİ

Yapıların cephe düzenine ve içeriğine etki eden bir diğer başlık ise ekonomik ve sosyal faaliyetlerle ilişkili olarak aynı zamanda Osmanlı Devleti 19.yüzyıl siyasi, ekonomik ve kültürel zemininde şekillenen dönemin sanat ve mimari karakterine oluşturan “Batılılaşma” olgusudur. “Batılılaşma” Osmanlı yaşamındaki batılılaşma öğelerine bağlı olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi alanda gücünü kaybetmeye başlamasıyla, Avrupa'nın askeri, eğitim ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek batıya yöneldiği ve toplumsal hayatı da önemli ölçüde etkileyen değişimlerin yaşandığı 18. yüzyılın sonunda başlayan ve 19.yüzyılı kapsayan dönemi tanımlamak için kullanılmıştır. Batılılaşma hareketleri Tanzimat Fermanı ile yeni bir düzeye ulaşmış devlet programı halinde kendini göstermiştir¹⁴.

Bu dönem öncelikle Osmanlı'da, Müslüman olmayan yerli toplulukların ekonomik, siyasal ve sosyal açıdan imtiyazlarını genişletirken, diğer yandan Osmanlı ile temas halindeki batılı devletlerin de Osmanlı'daki varlıklarının daha belirginleştirmiş, diplomatından tüccarına, turistinden, maceraperestine kadar batı kökenli yabancıların işine yaramıştır. Gayrimüslimlerin yabancılarla iş ortaklıkları kurmaları, Batı kökenli yabancılarla gayrimüslimler arasında kültürel bir yakınlaşma doğurmuş, özellikle bu ekonomik ve kültürel işbirliğine dönüşmüştür¹⁵. Sonuçta batıyla kurulan bu ilişkilerde Osmanlı içinde gayrimüslim topluluklar önemli bir rol oynamışlardır. Bu toplumsal

¹⁴ Kılıçbay, 1985,148; Batur, 1985,1038.

¹⁵ Cezar,1994, 2685.

dönüşüm gayrimüslim ticaret burjuvazisini ortaya çıkarmıştır¹⁶. Özellikle Osmanlı Devlet’inde içinde en kalabalık nüfusa sahip ağırlıklı olarak İstanbul ve Batı Anadolu kıyılarında yaşayan 2 milyondan fazla Rum, Osmanlı’nın ticari hayatındaki faaliyetlerini arttırmıştır. Ayrıca Orta Anadolu ve Batı Anadolu’daki Hıristiyan nüfusun artışı da daha çok 19. yüzyıldan Tanzimat’tan sonraki gelişmelerle büyük oranda hızlanmıştır. Bu dönemde Akdeniz adaları Mora ve Balkanların çeşitli yörelerinden büyük kitleler halinde Rum çiftçiler gelip Batı Anadolu’nun verimli arazilerine yerleşmeye başlamıştır¹⁷. Kıyı yerleşimlerdeki nüfus artışı ve Tanzimat’tın kendilerine sağladığı ticari imtiyazlarla Rumlar, İzmir, Ayvalık, Foça; Çeşme, Urla gibi kentlerin çehresinin değişimde önemli rol oynamışlardır¹⁸. 1820-1914 arasında Ayvalık nüfusunun büyük bir bölümü Rumlardan oluşması¹⁹ ve yerleşimdeki bu nüfusun Osmanlı’nın büyük çoğunluğunda olduğu gibi Batılı ile kurulan ticari ilişkilerde etkin rol oynaması Ayvalık’ın, “Batılılaşma” etkilerine açık olması için uygun ortamı yaratmıştır. Yerleşimin özellikle 1850 yılından sonra artan üretim ve ticaret hacmine bağlı olarak İngiltere, Fransa, Avusturya, Amerika, İtalya, Rusya, Almanya ve Yunanistan ile ticari ilişkileri artmıştır²⁰. Ayrıca bu ilişkiler sonucu birçok liman kentinde olduğu gibi Ayvalık’ta Fransa, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Yunanistan ve İtalya konsolosluklar kurulmasına olanak sağlamıştır²¹. Bu gelişmelerin sonucu batı kültürü kentin içine daha fazla nüfus etmiş, kentin yaşam alanlarını, sosyal ve kültürel yapısı şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Kent planı ve mimari içerikte batılı anlayışın/unsurların yerleşimine de uygun zemin hazırlanmıştır.

19.yüzyıl Batılılaşma hareketleri içinde yer alan değişen yaşam anlayışa uygun beklentilerini karşılamaya yönelik mimari, şehircilik konularındaki kurumsal yasal düzenlemeleri doğurmuştur²². Başkent dışında Ayvalık’ta da kent planlamasına yönelik bu düzenleme yapılmaya ve yerleşim alanı ile üretim bölgesi birbirinden ayrılmaya

¹⁶ Enlil, 2000, 287.

¹⁷ Sakin,2008,101.

¹⁸ Yıldırım, 2004, 26.

¹⁹ Psarros, 2004, 4-5, Mutaf, 2003, 27, 201; Sakin, 2008, 261.

²⁰ İzmir Ticaret Odası, 1998, 110; Erim, 1944, 49.

²¹ Yorulmaz, 1998, 55; Annuaire Oreintal, 1914, 1327; Bayraktar, 2002,106.

²² Kentsel dokuyu düzenlemeyi hedefleyen çalışmalar neticesinde 1848’de Osmanlı Devleti’nin ilk imar mevzuatı kent dokusunun yenilenmesi, yol ve sokakların genişlikleri, yeni bina yükseklikleri gibi konulara da çözüm sunan “Ebniye Kanunu” çıkarılmıştır. Kentlerde yangınları önlemek, intizam ve rasyonelliği sağlamayı hedeflenerek, kare veya dikdörtgen parsel üretilmesi “hızalama” ve kamulaştırma koşulları ile bir düzen ön görülmüştür. Balkanların büyük bölümü, Kuzey ve Batı Anadolu, Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yayılım gösteren “doğu kökenli” Osmanlı şehirselleme dokusu, sonradan yol şebekesinin daha büyük bir bütünlük kazanması, bazı uzun çıkmazların ortadan kalkarak sokağa dönüşmesi, evlerin yoğunlaşması ve sokağa açılması ile giderek batılılaştığı belirtilmektedir. Bakır, 2007, 78; Batur ve Yücel, 1979, 188; Tekeli,1999, 19-20.

çalışıldığı görülür. Batılılaşmanın getirdiği şehircilik anlayışına yönelik bu düzenlemeler kentsel plandaki konutların cephe anlayışına da etkilemiştir. Yerleşimde denize paralel üç ana arter ile bunlar dik olarak kesen ara arterlerle “ızgara plan” tipi oluşturulmuş, sokaklar ana akslarda geniş, konutlar bitişik nizamda, konut çıkmalarının sokak genişliğini ve uzunluğunu bozmayacak şekilde yapılmıştır. Özellikle yapıların büyük çoğunluğunun bitişik nizamda yapılması ile giriş cephelerinin kapı ve pencere düzeni etkilemiştir. Yapıların genelde sokağa açılan tek cepheye sahip olmaları kapı ve pencere oranlarının büyük yapılması ile sonuçlanmıştır.

Ayvalık evlerinin cephe düzenine ve içeriğine yansıyan ekonomik, sosyal ve kültürel yapısındaki unsurların net bir sonucu olarak değerlendirilebilecek özellikle batılılaşma ortamının diğer bir etkisi ise, mimarideki Neo Klasik üslubun hâkimiyetidir. Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Ayvalık evlerinin cephe düzenine batılı bu unsurların yerleşmesinde 19. yüzyıldan itibaren mimari etkinlikler, batılı karakterlerin sentezlemiş biçimlerinin daha belirgin biçimde kullanan yabancı mimarlar ya da yurt dışı eğitilmiş azınlık mimarlar tarafından yürütülmesinin etkisi büyük olmuştur²³. Belediyelerin, Osmanlı'da imar ve inşaa faaliyetleri konusunda önemli bir kurumlar haline gelerek özellikle imar işlerini düzenleme yetkisini elde etmeleriyle²⁴, Ayvalık gibi gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yaşadığı yerleşimlerde bu faaliyetlerde yer alacak kişi ve kurumların yabancı ve yerli azınlık mimarlardan oluşumuna zemin hazırlamıştır. Tasarım işlevlerinde bu mimarların egemenliği ise yapım endüstrisindeki olanaklarla yapılarda “yabancı” bir mimari kimliğe, özellikle eklektizme yol açmıştır²⁵. Hem Ayvalık'ın Avrupa ile kurduğu ticari ve kültürel ilişkilerin bir yansıması olarak, hem de yerleşim nüfusunun tamamına yakının Rum tebaadan oluşmasının zeminin sağladığı olanaklarla hem de yukarıda değerlendirildiği gibi mimarideki azınlık ya da yabancı mimar egemenliğinin etkisiyle, evlerin cephe karakterine ve süsleme içeriğine Neo Klasik üslup hâkim olmuştur. Neo Klasik etki evlerin cephe düzenindeki anıtsal, simetrik ve dengeye dayanan düzenin yanı sıra kapı, pencere ve diğer cephe elamanlarındaki kompozisyon içeriğinde ve süsleme öğelerinde kendini göstermektedir.

Giriş kapıları, süsleme programı ve biçimiyle Antik tapınak mimarisine öykünen görüntüleriyle Neo-Klasik izlerin en fazla belirginleştiği öğeler durumundadır (Res.6). Genelde kemerli ya da yüksek lentolu düzene sahip bu giriş kapıları, iki yanından sütun pilastrlarına oturmuş, taşıyıcı ve örtü düzeneğinin üzeri ya yatay konsollarla ya da üçgen alınlıkla sonlanan bir biçimlenişe sahip olmuşlardır. Kapıların sütun başlıklarında, uçları volütlendirilmiş ya da akantus başlıklı bitkisel düzenlemeler görülür. Bunlar dışında kemer kuruluşunu iki yanında bitkisel bezemeli konsol çıkmaları da süsleme öğesi durumundadır. Bu kuruluşların alınlık uçlarına akroterlerin

²³ Kuran, 2000, 235; Yıldırım; Özkan, 1983, 1079; Madran,1994, 2462.

²⁴ Ortaylı, 1985, 445.

²⁵ Eyice, 1993189; Akın, 1998, 16.

yerleştirildiği örneklerde bulunur. Kapılar dışında cephelerdeki iyon ve kompozit başlıklı köşe silmeleri, pencere üstlerindeki yaprak motifleri, pencere altlarındaki konsol uçları, alınlık akroterleri ve köşe bezemeleri ile Neo Klasik mimari anlayışın etkilerini yansıtan diğer unsurlardır.(Res.7).

Res. 6- Neo Klasik Etkili Kapı Örnekleri

Ayvalık Evleri'nin Cephe Karakterinin Oluşumuna Etki Eden....

Res.7- Cephe Öğelerindeki Neo Klasik Unsurlar

4.COĞRAFİ YAPININ AYVALIK EVLERİ'NİN CEPHE OLUŞUMA ETKİSİ

Sosyal ve ekonomik zeminde değerlendirmelerin yanı sıra Ayvalık Evleri'nin cephe karakterine etki eden diğer bir unsur ise, yerleşimin yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü gibi özelliklerinden oluşan coğrafi profildir. Yazları sıcak bir iklime sahip olan ve deniz esintisinin yaşam alanı içerisinde yadsınamaz bir gereklilik olduğu Ayvalık'ta, evlerin pencerelerinin hem sayıca fazla hem de büyük açıklıklar şeklinde yapılma sebebini oluşturur. Bu pencereler iç mekânın hava alması ve gerekli rüzgâr akımının sağlaması için, dikey biçimde konumlanmış, büyük dikdörtgen biçimli pencereler önemli açıklıklardır. Bu biçimlenişleriyle büyük çoğunluğu balkonsuz ve ön avlusu yapılar için yapı ile sokak ilişkisinin sağlandığı alanlara dönüşmüşlerdir (Res.8). Bu açıdan Ayvalık Evleri, Ege kıyıları ve adaları kapsayan Akdeniz coğrafyasının ortak mimari üslubun mimari özelliklerini de taşımaktadır²⁶.

Res.8- Cephe Düzenindeki Pencere Açıklıkları

Evlerin yapım malzemesi ise cephe karakterinin oluşuna etki eden diğer fiziksel etkenlerden biridir. Konutlarda yaygın olarak kullanılan yapım malzemesi çevrenin doğal kaynaklarından elde edilen işlenme maliyetlerindeki uygunluk ve dayanıklılık gibi kriterlere sahip olan taş olup, bu taş ise yöreye özgü, dokusu sarımsak damarlarına benzediği için “Sarımsak Taşı” diye tanımlanan, volkanik bir taş grubuna giren ignimbirittir. Bu taş, yanardağ faaliyetlerinin başladığı ilk tektonik dönemde volkandan püsküren küllerin düştüğü yerde oluşmuştur. Islakken kırmızımsı renkte olan zamanla rengi koyulaşan sarımsak taşı, su emme kapasitesi yüksek olmasından dolayı

²⁶ Levi, 2000, 277.

Ayvalık Evleri'nin Cephe Karakterinin Oluşumuna Etki Eden....

kolay işlenebilen, kuruduktan sonra sert ve dayanıklı bir malzeme olma özelliğine sahiptir²⁷. Bu taş yerleşimin kent dokusunun oluşumunda önemli bir yere sahiptir ve Ayvalık tarihinin ihrac ürünlerinden biri olarak kaynaklarda adı geçmektedir²⁸. Sarımsaklı Badavut mevkiinde, özellikle Karakol Dağı olarak anılan tepeden elde edilmektedir (Res.9). Yapılarda hem yapı malzemesi hem, cephe düzenlemelerinde pencere, kapı öge kuruluşlarının lento söve kemer biçimlerinin oluşturulmasında hem de süslemede kullanılmıştır. Ayvalık Evlerinin karakteristik özelliğinin oluşmasını sağlayan da kendine özgü bir renge sahip olan bu taştır. Sarımsak taşının mimari açısından olumlu özelliklere sahip olması ve cephelerdeki görsel etkisi, bu malzemenin yakın çevrede ve Anadolu dışında da kullanılmasını sağlamıştır. Civar yerleşimlerde, Gömeç, Altınova, Anadolu dışındaysa Yunanistan'ın Midilli Adası'ndaki kimi konutlarda sarımsak taşı kullanılmıştır.

Res.9- Yapım Malzemesi Olarak Kullanılan Yöreye Özgü Sarımsak Taşı. (Sarımsaklı-Badavut)

SONUÇ

Çalışma kapsamında değerlendirilen Ayvalık Evleri dışında; Safranbolu, Kula, Bursa, İstanbul, İzmir, Beypazarı, Kars, Kütahya, Alanya, Kayseri, Erzurum, Amasya, Avanos, Mardin, Foça, Bergama, Edremit, Altınova, Gömeç, Biga gibi yerleşimlerin kent dokusunda varlığını sürdüren, yaşadığı topraklara ait maddi ve manevi birikimin

²⁷ Akyürek, 1978, 23.

²⁸ Yorulmaz, 1998, 24.

taşıyıcısı evler, aynı zamanda Osmanlı Mimarisi'nin de önemli kaynaklarını oluştururlar. Bu kaynaklar, yapıların mimari özelliklerini yaratan fiziksel ve sosyal koşullardan dolayı, hem içinde bulunduğu coğrafyaya hem de ekonomik, siyasi ve kültürel zemin adına birçok veriye sahiptirler. Son dönemde, sanat tarihi ve mimarlık alanında Osmanlı Konutlarına yönelik artan çalışmalar, bu yapıların sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafi bilgilerle bir bütünlük içinde sürdürülmesi gerekliliğini göstermektedir. Bu yüzden 19.yüzyıl Batı Anadolu Osmanlı konut mimarisi kaynaklarından birini teşkil eden Ayvalık Evleri'nin mimari okumasında, döneminin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı, fiziksel koşulları ile bir bütünlük içinde değerlendirmesine gidilmiştir. Çünkü 19.yüzyıl değişim ve dönüşümlerinin etkilendiği Ayvalık kent dokusundaki evlerin özellikle cephe içeriklerinde, liman kenti kimliği, batılılaşma mimarisinin üslûpsal özellikleri ve Akdeniz coğrafyasının karakteristik malzeme ve cephe şeması birleşmiştir.

Mübadeleden günümüze kadar gelen koşullarda bile Ayvalık kent dokusunun önemli yapı grubu olan ve mesken özelliğini koruyabilen bu evlere yönelik ilginin arttığı yeni bir dönemin içine girilmiştir. Bu kullanım, zorunlu olarak evlerin restorasyon sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu restorasyonlarda hem yapı, hem teknik, hem de cephe düzeninde yapıların mimari karakterini bozmayacak düzenlemelerin yapılması gereğinin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu, mevcut örneklerin başarısızlıkları üzerinden sürekli görülmektedir. Özellikle cephe karakterinin kaybolmasına neden olacak müdahalelerin önüne geçilmesi ve uygun restorasyonların gerçekleşmesi konusunda gerekli denetimlerin yapılması gereklidir. Çünkü bu yapılar, ancak "koruma/onarma" içeriğinde gerçekleştirilecek doğru müdahalelerle devamlılığını sürdürerek, hem tarihi kent kimliğinin bir parçası olarak yerleşimde konumlanmaya hem de 19.yüzyıl Osmanlı Konut Mimarisi araştırmaları adına önemli bir birikimi sunmaya devam edebileceklerdir.

Kaynakça

- Aka, D.(1944). *Ayvalık İktisadi Coğrafyası*. Ülkü Matbaası, İstanbul.
- Akın, N.(1998). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınevi, İstanbul.
- Akyürek, B.(1978). *Kırkağaç, Soma, Savaştepe, Ayvalık, Bergama Civarının Jeolojisi*, MTA Enstitüsü Raporu, No. 6452, Ankara
- "Aivali"(1914) *Annuaire Oreintal, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature, De L'Orient 1914*, Editeur-Propriétaire, The Annuaire Oriental Ltd, Galata, 1327- 1328.
- Arel, A.(1999). "Türk Evi Dedikleri Bir Anatomi Dersi: Ev", *Cogito*, Sayı.18, 188-212
- Arıkan, Z.(2006). "Midilli- İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV,40, s.1-28.

Ayvalık Evleri'nin Cephe Karakterinin Oluşumuna Etki Eden....

- Arıkan, Z. (1988). 1821 “Ayvalık İsyanı”. *Bellekten*, LII, 571-601.
- Ayvalık Kasabası (1896). *Malumat Dergisi*. 51, 57-58.
- Bakır, İ.(2006). “İmar Planlarının Geleneksel Kent Mekânlarında Konut Dokularının Dönüştürülmesine Yaklaşımı”, *Kentsel Dönüşüm Sempozyumu Bildiriler*, Ankara. s.77-81
- Batur, A. Yücel, A. (1979). “İstanbul’da 19.Yüzyıl Sıraevleri Koruma ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monografik Araştırma”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Ankara Cilt.5, Sayı:2 s.188-231
- Bayraktar, B. (2002). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ayvalık Tarihi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Cezar, M.(1994). “XIX. Yüzyılda Beyoğlu Neden ve Nasıl Gelişti?” *XI.Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara. Cilt.VI, s. 2673- 2690.
- Eldem H. S.(1984). *Türk Evi: Osmanlı Dönemi*, Türkiye Anıt, Çevre, Turizm Değerlerini Koruma Vakfı.İstanbul.
- Enlil, Z.(2000). “19.Yüzyıl İstanbul’unda Yapı Gelenekleri ve Kent Kültürü”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras*, Yapı ve Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul. s. 286-295.
- Erdem, B.(1999). *Ayvalık Tarihi Kent Merkezinde Kentsel Yenileme Projesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Erim, H.(1948). *Ayvalık Tarihi*. Güney Yayıncılık ve Gazetecilik, Ankara.
- Eyice, S.(1993). “Batılılaşma (Mimari)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.5, s.171-185.
- İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İngiliz Ticareti 1864-1914*,(1998) İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir:
- Kılıçbay M. A.(1985). “Batılılaşma Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, s.147-152.
- Kuran, A.(2000). “19.yüzyıl Osmanlı Mimarisi”, *Celal Esat Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri (İstanbul 1994)*, *Seminer Bildirileri*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını İstanbul. s. 232-237.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (1984). *Ayvalık’ta Tarihsel Dokunun Korunmasına ve Turizm Amaçlı Kullanılmasına İlişkin Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma Raporu, Ankara.

- Levi, E.(2000). “Batı Anadolu Kıyıları Konut Mimarisi’nin Ege Adalarındaki Örneklerle Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi”, *Osmanlı Mimarlığının 7 yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras*, İstanbul, s.277-285.
- Madran, E.(1994). “XIX. yüzyıl Sonunda Yapı Alanında Çalışanlar”, *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt. V, Ankara 1994, s. 2461- 2469.
- Mutaf, A.(2003). *Salnâmelere Göre Karesi (1847-1922)*, Balıkesir: Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı Yayını.
- Ortaylı, İ.(1985). Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetimler, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1.s.445-446.
- Psarros, D.(2004). *Ayvalık / Kydonies’in Kentsel Tarihi, Ege’nin İki Yakası-1 Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları*, Basılmamış Çeviri Metni, (Çev A. Yorulmaz), Ayvalık.
- Sakin, O.(2008). *Osmanlı’daki Etnik Yapı*, İstanbul.
- Tekeli, İ.(1999). “19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanına Dönüşümü”, 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanına Dönüşümü”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Dumont Paul, Georgeon François) İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.19-30.
- Terzibaşoğlu, Y.(2009). “19.Yüzyılda Batı Anadolu Liman Kentlerinde Elitlerin İlişki Ağları” *I.Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri Geçmiş ve Gelecek Sempozyumu*, s.288-290, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları.
- Toynbee, A. (1970) “The Western Question In Greece and Turkey”, *A study In The Contact Of Civilisations*, New York: Houghton Mifflin Company.
- Ünverdi, L. (1990). *Ayvalık Merkezi Kentsel Sit Alanı Koruma-Geliştirme Projesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Şehir Bölge Planlama Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir.
- Yıldırım Y; Özkan,S.(1983). “Osmanlı Mimarlığının Son Yüzyılları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, s.1078-1087.
- Yorulmaz, A.(1988). *Ayvalık’ı Gezerken*. Geylan Kitapevi, İstanbul.